

12-14. SZÁZADI FEHÉR KERÁMIÁKON VÉGZETT ANYAGVIZSGÁLATOK ELSŐ EREDMÉNYEI ÉS A TOVÁBBLÉPÉS LEHETŐSÉGEI

Szilágyi Veronika^a, Gál-Mlakár Viktor^b, Rácz Tibor Ákos^c, Sajó István^d,
Simonyi Erika^e

^aMagyar Tudományos Akadémia Izotópkutató Intézet, 1525 Budapest, Pf. 77.

^bHerman Ottó Múzeum, 3529 Miskolc, Görgey u. 28.

^cPest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000 Szentendre, Fő tér 6.

^dMTA Kémiai Kutatóközpont 1025 Budapest Pusztaszeri út 59-67.

^eMagyar Nemzeti Múzeum, 1088 Budapest, Múzeum krt. 14-16.

Kivonat Tanulmányunk először összefoglalja azokat a főbb, a 12-14. századi budai fehér kerámiára vonatkozó régészeti kérdéseket, melyek az elmúlt 50 év kutatásán alapulnak. Figyelembe véve az eddigi kutatás eredményeit és főképp problémáit, e speciálisnak nevezhető kerámiacsoport tipológiájának, kronológiájának, nyersanyag forrásainak, a készítés műhelykörzeteinek valamint kereskedelmének vizsgálata terén, szükségessé vált ezen attribútumok újbóli tudományos meghatározása. Kezdeti megállapításaink egy kisszámú régészeti leletgyűttes természettudományos vizsgálatán alapulnak, de megerősítették azt a feltételezésünket, hogy a korábban homogénnek tekintett budai fehér kerámiát legalább három altípusra oszthatjuk a nyersanyag lelőhelyei alapján. Ez többek között bizonyítéka annak is, hogy budai fehér kerámiának a korban több gyengébb minőségű utánzata is használatban volt. Ezek az előzetes eredmények megalapozottá teszik a budai fehér kerámia kapcsán további, nagyobb számú minta vizsgálatának szükségességét.

Abstract This paper summarizes the main archaeological questions about the medieval (12th – 14th c.) 'Buda white ware' (BWW) based on our knowledge from the last 50 years' research. Considering the known facts and contradictions about the typology, chronology, raw material sources and workshops, and distribution of this peculiar pottery group, the necessity of a scientific characterization of its composition becomes clear. Our initial results are based on the investigation of a limited set of archaeological samples, but they confirm that the group of BWW formerly described as homogenous can be classified into at least three types based on differences in their raw materials. In addition, there is evidence of contemporary lower quality imitations. These preliminary results establish the need for further analysis of a larger set of the BWW finds.

Kulcsszavak fehér kerámia, petrográfia, röntgen pordiffrakció, nyersanyag, 12–14. század

Key words white-beige pottery, petrography, X-ray powder diffraction, raw material, 12–14th centuries

Bevezetés

A fehérre égő anyagú fazekas áru a 12. században jelent meg Magyarországon és rövid időn belül, már a 13. század elejére igen népszerű terméké vált. Legnagyobb mennyiségben Budán és környékén került elő, ezért budai fehér kerámiának is nevezi a kutatás. A kerámiacsoport alapvető jellegzetességeit még a múlt század közepe táján Buda leletanyaga alapján határozta meg Holl Imre. A 13. században még egységesnek tűnő fehér kerámiacsoport mellett, már Holl megkülönböztette a budai anyagban egy, a 14. században megje-

lenő, sárgásfehérre égő csoportot is (Holl 1956; 1963).

Az újabb északkelet-magyarországi régészeti kutatások olyan leletgyűtteseket hoztak a felszínre, amelyekben a budaitól eltérő, fehér jellegű kerámiák is jelen vannak. A komlóscai vár leletanyagának feldolgozása során három alcsoportot sikerült elkülöníteni a 13-14. századi fehér kerámiák között (Gál-Mlakár 2007), melyet az archeometriai vizsgálatok is igazoltak. Az eredmények hatására munkacsoport alakult a fehér kerámiacsoportok egymástól való megkülönböztetésére, térbeli és időbeli elterjedésük vizsgálatára. Munkánk során hasznosítani tudtuk korábbi

anyagvizsgálatok eredményeit is, melyek északkelet magyarországi és Pest környéki 12-13. századi falusias településekről származtak.

Kiindulási pont, rövid kutatástörténet

1930-ban Höllrigl József elsőként figyelte meg, hogy az Árpád-kori fenékbélyeges edények között nagy számban található sárgás-fehérré, rózsaszínre égett darabokat (Höllrigl 1930). Negyed évszázaddal később, a 13. századi fazekasság munkamódszereit vizsgálva, Holl Imre tett alapvető megfigyeléseket az anyagcsoportra vonatkozóan (Holl 1956). Így például megállapította, hogy a fehér edényeket kézzel hajtott korongon készítették, hurkatechnikát alkalmazva. Még 15. századi edényeken is megfigyelhető a kézikorong használatának nyoma, de ebben az időszakban ez már csak a fehér kerámiára jellemző.

A budai vár területén előkerült nagy mennyiségű kerámiaanyag ösztönözte Holl Imrét, hogy a keltezés és tipológia szempontjából is vizsgálja a középkori fazekas-termékeket (Holl 1963). A kerámiaanyag megjelenését a 12. század végére – 13. század elejére tette. Hangsúlyozta, hogy a 19. századig jelen volt a magyar kerámiaművességben, és feltételezte, hogy a leletek több nyersanyaglelőhelyhez köthetők. Az Árpád-kori edényeket anyaguk szerint csoportosította: fehér kerámia, vörös és barna kerámia, valamint osztrák fazekasáru. A budai vár feltárásaiból az elmúlt évtizedekben rendszeresen közöltek pénzekkel jól keltezhető rétegekből származó leletegyütteseket, melyek tanúsítják, hogy a 13–14. században a királyi központ kerámia művességében, legnagyobb arányban a fehér kerámia volt jelen (Parádi 1963; Bencze 1998; Veres 1999; Tóth 2004). Az 1241-42. évi tatárjárás pusztításai elől elrejtett, pénzletes fehér edények - melyek közül a Balkány-Aba pusztai és a nagytarcsai palack említhető példaként – a keltezés szempontjából rendkívül lényegesek.

A vörös festésű fehér kerámia legkorábbi, 12. század végére -13. század elejére keltezhető példányait Kárpáti Zoltán közölte Budaújlakról. Az Árpád-kori majorság területén előkerült fehér kerámiák egy részén a bekarcolt csigavonal mentén, vörös festékpöttyöket, festett sávokat alkalmaztak (Kárpáti 2002: 509, 8. jegyzet, 603, 10. kép). Ez a kísérletező jellegű festés nem csak az asztali edényeken jelenik meg, hanem a fazekakon is.

A Pest megyei régészeti topográfiai munkálatok terepbejárásai, vagy a legutóbbi évtized nagy-

beruházásaihoz kapcsolódó feltárások, például a középkori Kána falu kutatása a budai királyi központ falusi környezetéből hoztak új adatokat. A tatárjárás során elnéptelenedett, majd részben újra visszatelepült Kána falut templommal, temetővel, kétszáznál több házzal és a hozzájuk tartozó gödörökkel tárták fel a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai (Terei 2010). Az 1240-es évek elé keltezhető házak kerámiaanyagában magas a fehér áru aránya.

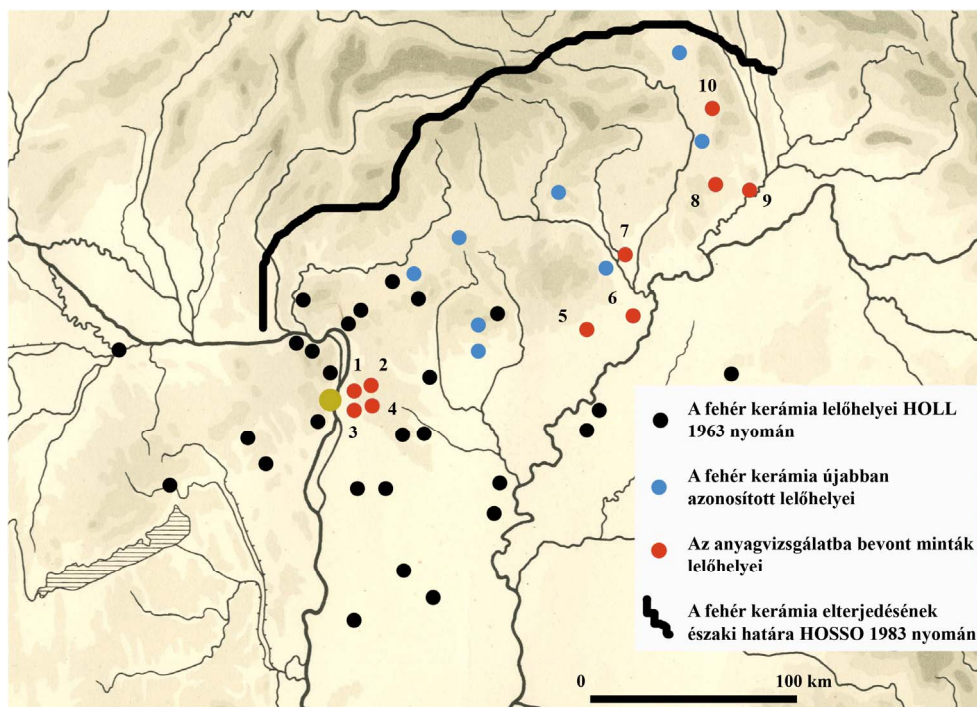
A fehérre égő anyagú kerámia Budán és közvetlen vonzáskörzetén kívül a mai Magyarország északi, északkeleti régiójában is elterjedt (1. kép). Nógrád, Heves, és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kutatások, eddig még részben közöletlen ásatásokból származó, fontos adatokat szolgáltatottak az edénytípus földrajzi elterjedésével kapcsolatban. A Sámsonháza melletti Fehérkő várában folytatott feltárásokon előkerült leletanyag 90%-a a fehér kerámia csoportjába tartozik (Rácz 2006). Salgó várából, a 13. század végén – 14. század elején emelt várfal építését megelőző tereprendezésből Feld István közölt egy 13. századi fehér fazekat. (Feld 1984: 228–229, 261, 32. kép) Heves megyében Mátraszőlősen a 13. század utolsó harmadában állt kisvárból folytatott csíkos vörös festésű fehér kerámia látott napvilágot (Simon 1990: 211, 217, 10. kép).

A 13. század első felében már biztosan adathozható Borsod-Abaúj-Zemplén megye lelőhelyeiről is a csigavonallal díszített budai fehér kerámia. A Hejőkeresztúron feltárt, a tatárjáráskor elpusztult falu romjai közt nagy számban került elő a házakban hátrahagyva és kutakba behullva (Wolf 1999: 169). A megye területéről Kelemér várából (Pusztai 2007), Füzérről (Cabello & Feld 1980), Boldogkőről (K. Végh 1966), Solymos várából (Gálmlakár 2007) ismerünk fehér kerámiát. Kácsról 13. századi bekarcolt csigavonalas palack és több hasonló díszítésű fazék is származik (Parádi 1982: 133, 136, Abb. 7). Sztrahora várából (Hollókö mellett) zömök, archaikus felépítésű fehér anyagú bögrét közöltek, kettőstagolású peremmel (Cabello 1990: 174, 3. kép 1.). A sárospataki római katolikus templom temetőjéből (Gömöri 1970), Mezőnyárad belterületéről (Wolf 1986) szintén kerültek elő értékelhető mennyiségben 13–14. századi, fehér edényekhez tartozó töredékek. Buda környékétől nyugatra előfordulnak ugyan fehér kerámiák, de minden lelőhelyen csak néhány töredék. A Győr-Homokgödör lelőhelyen talált kilencvennégy darab ép edény közül 3-4 csésze készült fehér kerámiából (Takács 2000:

268, 10. kép 1). Kajárpéc-Pokolfadombon szintén igen kis számban került elő fehér kerámia. Maga az ásató is valószínűnek tartja, hogy nem helyben készült fazekas termékeket sejtünk bennük (Takács 1993: 219, 12. kép 5-6).

A fehér kerámia csoport 15–17. századi történetét Muhi mezőváros feltárása kapcsán Tomka Gábor érintette (Tomka 2004: 82–95). Kimutatta,

hogy bár a folyadéktároló edényeken már a 13. századtól jellemző a vörös festés, a fehér fazekakon csak a 16. századtól általános. A késő középkorban a fehér kerámiák aránya lecsökken. Míg az 13–14. században 40% körüli volt egy leletgyűttesten belül, addig a 16–17. században már csak 10%.

1. ábra. A fehér kerámia elterjedési térképe. Az anyagvizsgálatba bevont minták lelőhelyei: 1 Gyál, 2 Üllő, 3 Vecsés, 4 Maglód, 5 Mezőkeresztes-Lucernás, 6 Hejőkürt-cifrahát, 7 Felsőzsolca-Várdom, 8 Komlóska-Pusztavár, 9 Sárospatak, 10 Füzér vára

A nyersanyaggal kapcsolatos problémakör

A fehér kerámia nyersanyaga az ország központi részének földtani környezetétől idegen. Ebből következik, hogy vagy az agyag jutott kereskedelem révén a fazekasmesterekhez, vagy a készterméket szállították egyenesen a felhasználókhoz. A leletmennyiségből ítélve, az árukereskedelem, legalábbis Budán és környékén, nagyon intenzív kellett legyen. A régészeti topográfiai munkálatok alapján, Buda környékén, Pest megyében, a korszak minden településtípusán, még a nehezen megközelíthető helyeken is előfordul (Dinnyés et al. 1993). A fehér kerámia nagy mennyisége azt sejteti, hogy nem csak egy műhely használt fehérre égő agyagot, hanem több mester számára is könnyen hozzáférhető volt.

A fehérre égő anyagú kerámiát a 13. századot követő évszázadok folyamán mindvégig használták, és a 19. század még élő népi fazekasságában is egy elkülönülő, jellegzetes edénycsoportot alkotott. Ebből az időszakból néprajzi gyűjtések tanúskodnak arról, hogy a fehér kerámiát a történelmi Gömör és Kis-Hont megyéből, a Rimaszombat környékén és a Jolsvától délre elhelyezkedő falvakból szállították az ország különböző pontjaira, de elsősorban az Alföldre, tehát részben arra a területre, ahol a 13. században is adatolható a fehér kerámia. A háziipari keretek közt dolgozó gömöri fazekasok a korlátozott mezőgazdasági-termelői lehetőségek miatt kényszerültek a megélhetésüket segítő, kereset-kiegészítő foglalkozásra. Az észak felé hegyekkel elzárt, déli irányban viszont nyitott völgyek elhelyezkedése határozta meg az árukereskedelmének irányát.

A néprajzi irodalom a 13. századi fehér kerámiák eredetét már hosszú ideje a gömői fazekas falvakhoz köti (Kresz 1960: 315; újabban Kiss 2006: 158). A régészeti kutatás a nyersanyag eredetére vonatkozóan nem foglalt állást, és leginkább keltezési és tipológiai problémákra koncentrált. Holl Imre nyomán a kutatók továbbra is elfogadták, hogy a fehér kerámiát háziipari keretek között dolgozó fazekasok készítették Buda környéki falvakban. A probléma régészeti megközelítését nehezíti, hogy nem sikerült még feltárni egyetlen fehér anyagú kerámiát előállító fazekas kemencét vagy égetőgödrt sem.

Kresz Mária néprajzi alapú adatgyűjtése nyomán már körvonalazódtak azok a régiók – Gömör megye, Nógrád, illetve Bihar megyék területe – ahol a speciális, fehérre égő agyagfajtából készítették edényeiket a fazekasok. Jelentős nyersanyag lelőhelyet tételez fel a három említett megye területén, melyet már a középkor folyamán is ismerhettek és bányászhattak. Magyarország északi szomszédjának középkori kerámia kutatásra vonatkozó eredményeit 1983-ban Jozef Hosso foglalta össze. Tanulmányában közzé tett egy, a kerámia régiókat bemutató térképet is (1. kép).

A szerző a Kassai medencét és az ún. poltári formációt jelölte meg a jellegzetes fehérre égő agyag lelőhelyeként (Hosso 1983: 222, obr. 1). A fehér kerámia a mai Szlovákia keleti-délkeleti részén és ettől függetlenül, külön csoportként értelmezve, az északnyugati területeken jelent meg a 13–14. század folyamán. Előbbi megkülönböztetésképpen a szlovák kutató a fehér, festett kerámia körzeteként aposztrofálja. Az általunk vizsgált kerámiaanyaghoz tartozó felvidéki területek keleti határa a Hosso-féle térkép alapján Terebes (Trebíšov) és a Kassai-medence, észak felé a Kárpátok előterében Abos vára (Obišovce), Jolsva (Jelšava), Fülek (Filakovo), délnyugati határát a Duna-Ipoly szögében Helemba (Chlaba) alkotja.

A legújabb etnográfiai kutatások alapján Gömör-Kishont megyék középső részén, a Rima-, Balog-, Murány-, és Túróc folyók völgyeiben található meg az az üledékes kőzetréteg, melyből ezt a típusú agyagfajtát bányászták. Hasonló fehérre égő agyagfajta a szlovákiai Gömör megye területén kívül megtalálható még Romániában Bihar megyében, Körösrév mellett, illetve Erdély középső részén, Hunyad megyében is (Kiss 2006: 156). Magyarországon a Vértes-hegységben, Csákvár környékéről említ ugyanezen forrás fehérre égő agyagot. A néprajzi párhuzamok alapján azonban feltételezhetjük, hogy

kitermelésének legjelentősebb központja Szlovákia déli-délkeleti területe lehetett.

A 13. század a magyar fazekasságban nemcsak új nyersanyagot, de új formavilágot és új edénytípusokat is hozott. A fehér kerámia egyes elemei, például a csigavonalas díszítés, a fenékbélyegek a korábbi termékeken is megvoltak, de a nyersanyag és a peremkiképzés egységesülése, a korábbiaknál jobb minőség és a leletek mennyiségi ugrása azt sejteti, hogy egy teljesen új, erősebben szakosodott, fazekassággal foglalkozó réteg jelent meg, melynek műhelyhagyományai nem vezethetők le szervesen a korábbi gyakorlatból. A nyersanyag eredetével kapcsolatos problémakör a régészeti anyagban túlmutató kérdéseket vet föl:

– Milyen társadalmi csoport kezdte el készíteni ezeket az edényeket?

– Milyen területre tehető a gyártási tevékenység, honnan származik a nyersanyag, és hogyan terjedhetett el ilyen jelentős mértékben az ország központi területein?

– Vajon reális lehet-e a nyersanyag, vagy készáru kereskedelme ilyen mennyiségben a 13. század gazdasági-társadalmi viszonyai közt?

– Hogyan jellemezhető Buda és a környező falvak fazekassága ebben az időszakban, ha a kerámia eszközkészlet túlnyomó többségének (fehér kerámia mellett ide sorolható a redukált égetésű, szürke kerámia) nyersanyaga helyidegen?

A fentiekre vonatkozó írott forrással nem rendelkezünk és a kérdések megválaszolásához csak a régészeti anyagból indulhatunk ki.

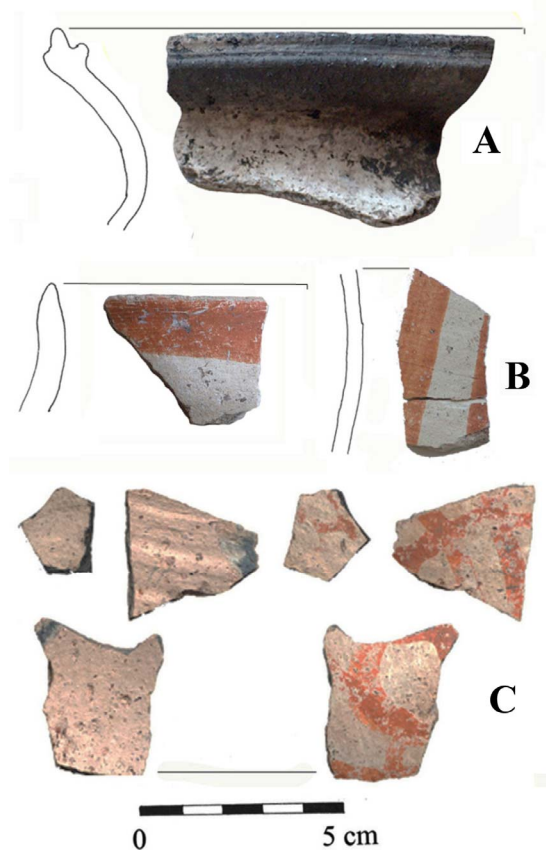
Új régészeti leletegyüttesek vizsgálata

A nyersanyag kitermelési helyének azonosítása és a fehér kerámia csoportok meghatározása során a természettudományos módszerek lehetnek segítségünkre: minél nagyobb szériaszámban kell mikroszkópos petrográfiai-ásványtani vizsgálatot készíteni. A nyersanyag vizsgálat első lépéseit 13–14. századi északkelet-magyarországi falusias települések és várak leletanyagán, illetve a Buda vonzáskörzetébe tartozó falvak hasonló korú edényein az elmúlt években tettük meg.

Fehér kerámia Komlóska-Pusztaváron

Solymos vára – mai nevén Komlóska-Pusztavár – a Zempléni hegység eddig kevésbé ismert 13–14. századi erőssége, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tolcsvától északra, valamint közvetlenül a

vár alatt fekvő Komlóskától délre, egy 426 m magas hegy tetején áll. Az aránylag nehezen megközelíthető, meredek oldalú magaslat platóján elterülő, 110 m hosszú és átlag 30 m széles vár területén 2001–2004 között szondázó jellegű régészeti kutatásra került sor (Gál-Mlakár 2007). Birtokosai a várat a 13. század legvégén építhették, míg pusztulása 1379–1398 közé helyezhető.

2. ábra. a fehér kerámia Komlóska-Pusztaváron beazonosított három alcsoportja: A – szürkésfehér csoport, B – budai fehér csoport, C – sárgásfehér csoport

A Solymos várából előkerült kerámiaanyag mennyisége (kb. 400 darab töredék) a vár fentebb leírt méreteihez viszonyítva nem tekinthető nagy-nak. A feltárás során nyitott kutatóárkokból és szelvényekből – melyek területe a vár összterületének alig több mint 1 %-át teszik ki – előkerült leletanyag váron belüli eloszlása nem egyenletes. A felszínre került kerámatöredékeket két főbb csoportba sorolhatjuk. Nagyobb arányban barna – szürkésbarna – vörösesbarna színű edényekhez, elsősorban fazekakhoz tartozó töredékeket találunk. Ezek a leletanyag kb. 80 %-át teszik ki. A

fehér kerámiához sorolható edénytöredékek a leletanyag fennmaradó kb. 20 %-át alkotják. Ez utóbbiak, makroszkopikusan vizsgálható tulajdonságaik, azaz színük, nyersanyaguk és minőségük alapján nem kezelhetők egységes csoportként (Gál-Mlakár 2009: 176-177). Sajnos a leletanyag töredékessége miatt teljes biztonsággal nem tudjuk megállapítani, hogy az eltérő tulajdonságokkal rendelkező darabok különböző típusú, funkciójú edényekhez tartoztak-e, de nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy igen.

A fehér kerámián belül az első csoportba sorolhatjuk a budai fehér kerámiaként említendő darabokat. (2. kép B) Ezek általában tiszta fehér színűek, jól égetettek, törésfelületükben fekete vagy sötétszürke árnyalat nem látható. Alapanyagukat kizárólag finom, csillámos homokkal soványították, jól kiiszapolták, és az edények felületét igen finoman simították. A töredékek felülete száraz tapintású. Finom kidolgozásuk ellenére a falvastagságuk jelentős, átlagosan 5-6 mm. A csoportban megtalálhatóak pirosas színű földfestékekkel díszített darabok is. A típus második csoportját szürkésfehér csoportnak neveztük el (2. kép A). Ezeknek a töredékeknek – mint az elnevezése is mutatja – a színe inkább szürkésfehér, felületük kissé zsíros tapintású. A soványításhoz felhasznált általában közepes méretű (< 1 mm) soványítóanyag miatt felületük egyúttal érdes tapintású. Az ebbe a csoportba sorolt töredékek szintén jól kiiszapolt agyag felhasználásával készültek, jól átégetettek, amit a kerámia törésfelületében a külső-belső oldal színétől eltérő árnyalatok hiánya is jelez.

A fehér kerámia harmadik csoportjába a klaszikus budai fehér kerámiától színében, anyagában és minőségében is jelentős eltéréseket mutató töredékek kerültek. (2. kép C) Ezeket jellegzetes színük alapján sárgásfehér színű csoportnak nevezzük. Az aránylag vékony falvastagságú (3-4 mm) kerámiadarabok törésfelületében markáns szendvicsszerkezet, azaz a peremeken világos, a magrészen sötétszürke, fekete sávozottság mutatkozik. Felületük zsíros tapintású, jól simított, de az agyaghoz adott közepes, helyenként igen nagy szemcseméretű soványítóanyag (> 1 mm) miatt érdes, olykor egyenetlen. Több töredék felületén találunk kisebb lyukakat, égetési buborékokat vagy hólyagokat, melyek szintén a nem megfelelő körülmények között történt égetés során keletkezettek. Hasonló jellegzetességek figyelhetők meg a borsodi földvárban talált település az általunk

vizsgáltaknál korábbi edényein is (Wolf 2003: 90).

A fehér kerámia csoportjaihoz tartozó leletek, elsősorban jellegzetes formáik és díszítettségük miatt, az asztali edények különböző típusaihoz (palackok, kancsók) tartoztak, de egzakt módon ezt bizonyítani a leletek töredékessége miatt nagyon nehéz. Ugyanakkor a vár területéről előkerült, főleg a szürkésfehér színű csoportba tartozó darabok között egyszerű fazekakhoz, míg a budai típusú csoportba tartozó leletek között bögréhez tartozó töredékeket is azonosítani tudtunk. Az edények eltérő makroszkopikus jellemzői rámutathatnak a vizsgálni kívánt anyag fazekasműhelyekhez köthető, tipológiai, földrajzi illetve kronológiai különbségeire is.

Az ország középső vidékére jellemző fehér kerámia elterjedésének keleti határait vizsgálva gyűjtöttünk párhuzamokat az anyag Komlósán azonosított csoportjainak igazolása vagy cáfolása céljából. A két kiválasztott objektum: Füzér középkori várának legkorábbi (13. századi) rétegei, valamint Sárospatak plébániatemplomának 13–14. századi temetője. Füzér várának építése, a fennmaradt első írásos említés alapján 1235 elé keltezhető. Ezt erősíti meg egy, az Árpád-korhoz köthető rétegben talált, 1200-1246 között vert friesachi dénár is (Simon 2000: 10). Ebből a 13. század első felére keltezhető rétegből felszínre került kerámiatöredékek között megtalálható a fehér kerámia Solymos várában azonosított mindhárom csoportjának megfelelője. Sárospatak középkori plébániatemplomát körülvevő temető első temetkezései, és temetőkerítése Gömöri János feltárásai alapján a 14. század elejére keltezhető. Az ásás során a temetőfal és a legalsó sírréteg alatt előkerült hulladékgyödrök leletanyaga a 13. századra helyezhető, azonban annál nem korábbi. Ebből a gödörből, valamint a legalsó sírréteg alól előkerült kerámiatöredékek között szintén felfedezhetjük a fehér kerámia fentebb leírt három alapvető csoportját (Gömöri 1970).

Fehér kerámia az M0-s autópálya megelőző régészeti feltárásain

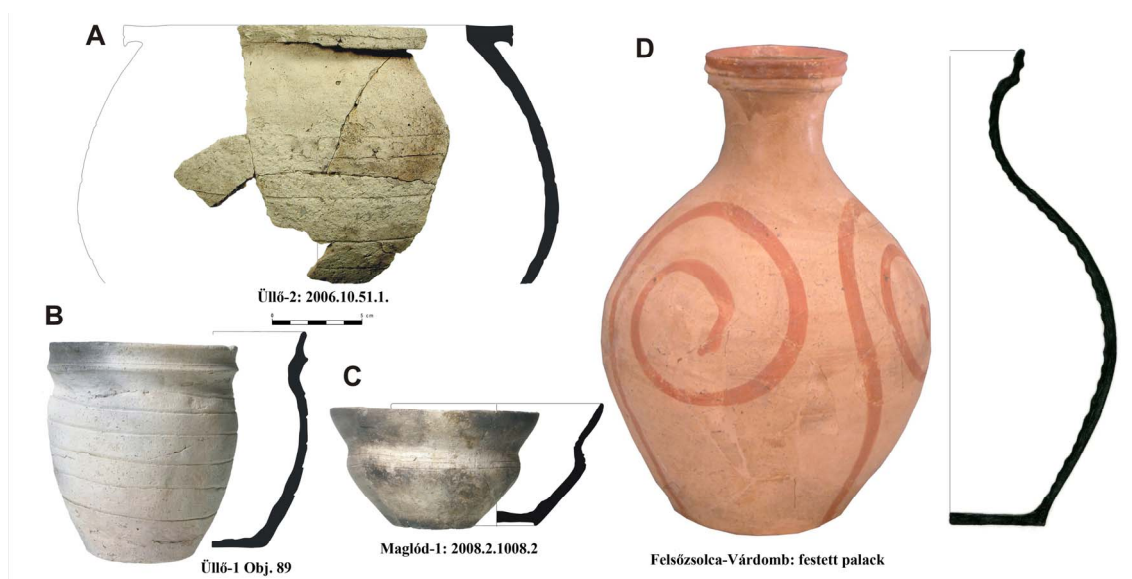
A 13. századtól Pest megye településein, a váci püspöki székhelyen és falvakban egyaránt általános ismerték és használták a fehér kerámiacsoportot. Az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalában, a 2001 és 2006 között folytatott feltárások során, 23 lelőhelyen találtunk Árpád-kori régészeti objektumokat (Rác 2010).

A 10–11. század és 14. század közé keltezhető települések a középkori Budától délkeletre fekvő vidék mindennapi életéről, anyagi kultúrájáról nyújtanak keresztmetszetet. A részben egymással is kronológiai átfedésben lévő lelőhelyek kerámiaanyagán belül elkülönülő csoportot alkot a fehérre égő anyagú kerámia. Nagyobb mennyiségben Üllő 7. és Maglód 1. lelőhelyeken került elő, mivel itt volt a legtöbb 13–14. századi objektum. Ott is megjelent, ahol csak egy néhány beásás volt a 13. századra keltezhető (például Vecsés 67. lelőhelyen). Üllő 2. lelőhelyen 12. századi környezetben találtunk két fehér anyagú kerámiatöredéket. Az egyik házból került elő és fazék oldaltöredéke volt, a másik gödörből, és bogrács peremtöredékéhez tartozott (3. kép A). Üllő 1. lelőhely egyetlen fehér anyagú, valószínűleg szintén a 12. századra keltezhető kerámiatöredékét vékonycsiszolatos vizsgálatnak vetettük alá.

A fehér edények kivétel nélkül kézzel hajtott korongon, hurkatechnikával készültek, anyaguk erősen kavicsos, néha csillámos. Színüket tekintve a kerámiacsoporton belül is többféle változat figyelhető meg. A legtöbb edény alapvetően fehér, még akkor is, ha az égetés és a nyílt tűzön való használat következtében több szürke árnyalat keletkezett. Üllő 7. és Maglód 1. lelőhelyen is van azonban néhány edény, főleg palack és bogrács, melyek színe élénk narancssárga, vagy rózsaszín. A színbeli különbségek azonban nem az eltérő nyersanyag, hanem a fejletlen égetési technika következtében állhattak elő, tehát nem tudatos törekvés eredményei voltak. A kerámiacsoport nagy része fazék, vagy kiscfazék, de új, korábban nem használt edénytípusok is megjelentek, mint például a palack, szilke és kancsó (3. kép B–C). A fazekak peremkiképzése egységes, kettős tagolású, amelytől csak rendkívül ritkán tértek el. Kizárólagos díszük a bekarcolt csigavonal. A nyersanyag, a peremkiképzés, és a díszítés egysége mellett feltűnő viszont a méretbeli különbsőségük. Minden egyes darab mérete, alakja egyedi, peremátmérőjük különbözik. A szilkek megformálásakor úgy tűnik, hogy azonos méretre, alakra törekedtek. Peremük szélesen kihajló, alig formázott, hasukban megtörnek, majd fenekük erősen szűkül. Díszítésük a vállon, vagy hason elhelyezett, párhuzamos bekarcolásokból áll. A palackok, kancsók megformálása változatos. Sajnos egyetlen ép, vagy kiegészíthető darabunk sincs ebből a típusból. A palackok díszítése a már megszokott csigavonal, a kancsóké a sávós, vörös festéssel kialakított, egyszerű minták. A ritkaságszámba menő fehér bog-

rács kedvelt edénytípus lehetett Üllő 7. lelőhelyen. Összesen kilenc fehér bogrács peremtöredéket találtunk, míg vörös anyagú csak négy volt. Teljes profilú bográcsunk sajnos nincs. Alakjuk gömbölyded, peremkiképzésük egységes: felül vízszintesen, kívül és belül függőlegesen síkozott, némelyiknek határozott pereméle van. Oldalukat bekarcolt csigavonal díszíti. Megjelenése után, az új anyag szinte azonnal kiszorította a korábban használt vörös, vagy barna edénytípusokat. Például Maglód 1. lelőhely 13–14. századi objektumai-ban hétszáznál több, különböző edényhez tartozó

kerámatöredék került elő, ebből mindössze tíz volt a korábbi fazekas hagyományokat képviselő kerámia, illetve további hét darab tartozott legömbölyített peremű, gyorskorongolt, szürke fazekakhoz. Az összes többi kerámatöredék a fehér csoporthoz tartozott. Ugyanezen lelőhely 10–11. századi településrészletén még teljesen ismeretlen volt a fehér anyag. Üllő 7. lelőhely kerámia eszközkészlete 13. századi, de Maglód 1-nél valamivel korábbi, és nem éri el a 14. századot. Itt a teljes anyag 85 %-a készült fehér anyagból.

3. ábra. Fehér kerámia Üllő, Maglódon és Felsőzsolca-Várdombon előkerült típusai

A fehér anyag megjelenésével együtt a kerámiaanyagban mennyiségi ugrást is megfigyelhetünk. A 13–14. századi lelőhelyeken 5–6-szor is több volt a kerámialeletek száma, mint korábban. Az új anyagot legvalószínűbben annak minősége miatt kedvelték: jobban vannak kiégetve, kevésbé porózusak és mállékonyak voltak, mint a korábbi vörös és barna edények, így a mindennapi használatra, főzésre alkalmasabbak voltak.

Bézs és fehér kerámia Hejőkürt-Cifraháton, Mezőkeresztes-Lucernáson és Felsőzsolca-Várdombon

Hejőkürt-Cifrahát lelőhely a Hejő egykori medrétől 100 m-re helyezkedik el a Cifra hát elnevezésű, környezetéből 2 m magasan kiemelkedő dombháton. Régészeti kutatására az M3-as autópálya megelőző feltárása során nyílt lehetőség. Az

ásatást a miskolci Herman Ottó Múzeum végezte, Pusztai Tamás vezetésével. A tanyaszerű településen két késő Árpád-kori félig földbemélyített gödörház és egy árok került napvilágra. A lelőhelyről származó kerámatöredékek száma csekély, s bár vannak közöttük egy edényhez tartozó töredékek, egyik sem kiegészíthető (Simonyi 2005: 40-41, 6. kép; Simonyi sajtó alatt). Mind-egyik kerámatöredék szemcsés homokkal soványított agyagból, kézikorongon megformázott edényhez tartozott. A fazekak peremei általában fedőhorony nélküliek, közepesen kihajlóak és bordával tagoltak. Hasuk a szájtátmérőnél kissé szélesebb, hordó alakú, a fenéknél csak enyhén szűkülnek össze. Díszítésük egységes: vállukon hullámvonal és körömbenyomkodást utánzó bevagdosással, hasukon széles közökkel bekarcolt csigavonallal. A bogrács peremek fordított L profilúak, függőlegesen levágtak. Hasuk lágy ívben

gömbölyödő, a fenék felé sem törik meg. A bográcsokat is fenékiig lefutó, 3-4 cm-es közökkel bekarcolt csigavonal díszíti. Az edények egységes, alig rétegzett törésfelülete arról árulkodik, hogy az égetési körülmények megfelelőek voltak. Színük az égetés után rózsaszínes, mely a használat során, több helyen sötétszürkére változott. A leletanyag homogenitása miatt csak egy mintát választottunk vizsgálatra a lelőhelyről, az 1. házból.

Mezőkeresztes-Lucernás lelőhely a község délkeleti határában, a Kácsi-patak nyugati partján húzódó Lucernás elnevezésű határrészen található. Az M3-as autópálya építését megelőző kutatások során Pusztai Tamás tárta fel. Huszonhat Árpád-kori objektum került elő, köztük bordásnyakú edénnyel keltezhető, kora Árpád-kori házak, valamint egy 12–13. századra datálható ház (Simonyi 2005: 40-41, 5. kép; Simonyi 2010). Utóbbi betöltéséből T-perem profilú, széles közökkel bekarcolt csigavonallal díszített, rózsaszínűre égő agyagból megformázott bogrács töredékei kerültek elő, melyen szabad szemmel is érzékelhető volt, hogy az agyaghoz nagyobb szemcséjű homokot kevert a fazekas. Az innen származó minta igen hasonló szerkezetű a hejőkürtihez, de a mezőkeresztes mintánál az átlagosnál magasabb égetési hőmérsékletet feltételezhetünk.

Felsőzsolca-Várdomb a Miskolc és Szerencs közötti út mentén, Felsőzsolca községtől északra található. A késő Árpád-korban létesített vár helyét a mocsaras környezetéből kimagasló domb legmagasabb nyúlványán jelölték ki (Simonyi 2003: 109-133; Simonyi 2005: 37, 2. kép; Simonyi 2010). A nagyjából 35×50 m átmérőjű terület szabálytalan négyszög alakban árokkal öveztek. Az árokból kitermelt földdel a dombot megmagasították, tetején a kiásott sárga, agyagos altalajt szétterítették, 20-40 cm vastag járósíntet képezve. Az erózió következtében a plató, ahol egykor a központi lakóépület állt, erősen rongálódott.

A rendszertelenül elhelyezkedő kövek egy nagyjából téglalap alakú, 5×10 méter alapterületű épületet rajzoltak ki. A hamus-faszenes omladékban rengeteg vasszöveget találtunk, melyek alapján egy, a sarkainál szárazon rakott kőalapozású boronavázis fa épületet rekonstruálhatunk. A motte feltöltésében több gödör föltjét észleltük, amelyekből késő Árpád-kori csigavonallal díszített szürkés-fehér és bézs színű kerámiát gyűjtöttünk.

Feltártunk egy négyszög alakú kutat is, melyből késő Árpád-kori, szemcsés homokkal soványított, bordával tagolt peremű, bekarcolt csigavonal-

al díszített fehér fazekak oldaltöredékei, és 14. századi vörös festésű fehér kerámia került elő.

Öt olyan szabadban álló kemence is napvilágra került, melyeket szintén a bézs színű kerámia és a csigavonalas bogrács töredékek kötnek a mottéhoz. A mottét övező árok betöltésében csigavonalas, szürkésfehér bogrács töredékek, valamint egy jellegzetes, inkább a budai, semmint a helyi anyaghoz hasonló fehér fazék töredékei kerültek elő. Az árok aljában, 260-280 cm mélyen találtunk egy rózsaszínes-fehér színű, minden oldalán egy-egy vörössel festett, függőlegesen álló spirállal díszített palackot, melyet a 13. század végére, a 14. század első felére keltezhetünk (3. kép D). A palack kézikorongon készült, fenekén két kört ábrázoló fenékbélyeg található. Azonos formájú és díszítésű palack a közeli Mohi, elpusztult középkori mezőváros egyik 14. század első felére keltezhető kútjából került elő (Laszlovszky et al. 1997: 147, 151. kép).

Természettudományos vizsgálati módszerek és az I. mintavétel eredményei

Vizsgálati módszerek

A polarizációs mikroszkópi vizsgálatokat Nikon ALPHAPHOT-2 típusú petrográfiai mikroszkóppal végeztük az ELTE TTK FFI Közöttan-Geokémiai Tanszéken. A vizsgálatok során a kerámiák szöveti tulajdonságait, illetve a nem plasztikus alkotók közettani összetételét határoztuk meg.

Röntgen pordiffrakció: A felvételeket Philips PW1050/PW3710 típusú diffraktométerrel készítettük monokromatizált Cu Ka sugárzással. A vizsgált minták fázisösszetételét felvételek teljes profilillesztéssel kiértékelésével határoztuk meg.

Mintavétel

Természettudományos vizsgálataink célja a fehér kerámia lelettípus átfogó anyagvizsgálati kutatását megalapozó, „szondázó” jellegű információk szerzése volt. A nagyon korlátozott számú mintavételezéssel a fehér kerámia lelettípus anyaghasználatának egységességére vonatkozóan próbáltunk bizonyítékokat vagy cáfolatot nyerni. Ennek érdekében három északkelet-magyarországi lelőhely (Komlóska-Pusztavár, Füzér vára és Sárospatak – plébániatemplom temetője) leletanyagát választottuk ki referenciának. A füzéri ill. a sárospataki

Gesta IX (2010) – Szilágyi V. et al. 12-14. századi fehérkerámia

1. táblázat: A vizsgált fehér kerámiatöredékek listája, makroszkópos régészeti és mikroszkópos közettani osztályozása.

Régészeti lelőhely	Leltári kód	Munka-kód	Kor (sz.)	Makroszkópos régészeti osztály	Mikroszkópos petrográfiai osztály
Referencia minták ÉK-Magyarországról					
Füzér vára	1998.2.17.7.22.	FUZ-1		sárgásfehér kerámia	sárgásfehér jó minőségű
	1998.2.8.2.7.	FUZ-3	13.	fehér kerámia	fehér jó minőségű
	1998.2.13.2.1.	FUZ-2		szürkésfehér kerámia	szürkésfehér jó minőségű
Komlóska-Pusztavár (Solymos vára)	2007.3.294.	KOM-1		sárgásfehér kerámia	szürkésfehér jó minőségű
	2005.118.121.	KOM-3	13./14.	fehér kerámia	fehér jó minőségű
	2007.3.69.	KOM-2		szürkésfehér kerámia	kőzetlisztes agyag
Sárospatak – plébániatemplom temetője	71.3.45.	SP-1		sárgásfehér kerámia	sárgásfehér jó minőségű
	71.3.15.	SP-3	13./14.	fehér kerámia	fehér jó minőségű
	71.2.55.	SP-2		szürkésfehér kerámia	szürkésfehér jó minőségű
Fehér kerámia minták más ÉK-magyarországi lelőhelyekről					
Felsőzsolca-Várdomb	1992/árok No.1/ fehér ker.	FZS-19	13.	budai fehér kerámia	fehér jó minőségű
	IV. kemence	FZS-21A	12–13.	bézs kerámia	fehér gyengébb minőségű
	1992/árok No.1/ bogrács	FZS-21B	13.	bézs kerámia (bogrács)	sárgásfehér gyengébb minőségű
	Festett palack	FZS-10	13./14.	festett bézs kerámia	finomszemcsés kőzetliszt
	1993/árok No.1	FZS-20	15.	fehér kerámia	sárgásfehér jó minőségű
	1994/1. obj., kút	FZS-9	13.	budai fehér kerámia	fehér gyengébb minőségű
Hejőkürt-Cifrahát	1/12	HC-8	13. eleje	bézs kerámia	szürkésfehér gyengébb minőségű
Mezőkeresztes-Lucernás	S6/7	ML-7	12./13.	bézs kerámia	homokos-kőzetlisztes agyag
Fehér kerámia minták Pest megyei lelőhelyekről					
Maglód-1	2008.2.409.8.	M1-8	13–14.	festett, fehér palack	fehér jó minőségű
	2008.2.409.2.	M1-2		fehér kerámia (szilke)	fehér jó minőségű
Üllő-1	2006.8.36.3.	Ü1-3	12. vége	fehér fazék	szürkésfehér gyengébb minőségű
Üllő-2	2006.9.9.2.	Ü2-2	12. sz.	fehér fazék	fehér jó minőségű (gyengén vasas)
Üllő-7	2006.10.38.2.	Ü7-2		fehér kerámia (bogrács)	fehér jó minőségű (gyengén vasas)
	2006.10.3.5.	Ü7-5	13. eleje	festett palack	fehér gyengébb minőségű
	2006.10.40.1.	Ü7-1		fehér kerámia	fehér jó minőségű (gyengén vasas)
	2006.10.40.3.	Ü7-3		bézs/rózsás fehér bogrács	fehér gyengébb minőségű
Vecsés-36	2006.11.31.2.	V36-2	13.	fehér kerámia	fehér jó minőségű (gyengén vasas)
Gyál-9	2007.10.206.1.	GY9-1	13–14.	fehér kerámia (bogrács)	fehér jó minőségű (gyengén vasas)

minták vizsgálatának lehetőségéért Simon Zoltánnak és Ringer Istvánnak tartozunk köszönettel.

A Komlóska-Pusztaváron felismert három, makroszkópos jelleg alapján elkülönített fehér kerámia típus petrográfiai-ásványtani jellemzését tekintettük elsődleges feladatunknak. Ezen adatok birtokában folytattuk a többi északkelet-magyarországi (Felsőzsolca-Várdomb, Hejőkürt-Cifrahát), illetve Buda környéki (Üllő-2., Üllő-7., Maglód-1. és Vecsés-36. lh.) lelőhelyekről származó, hasonló megjelenésű fehér kerámiatörödékek vizsgálatát. A referencia lelőhelyek három kerámiatípusához hasonlítottuk ezen leletek összetételét, hogy előzetes ismeretet nyerjünk az eltérő nyersanyag típusok használatáról az ország különböző részein.

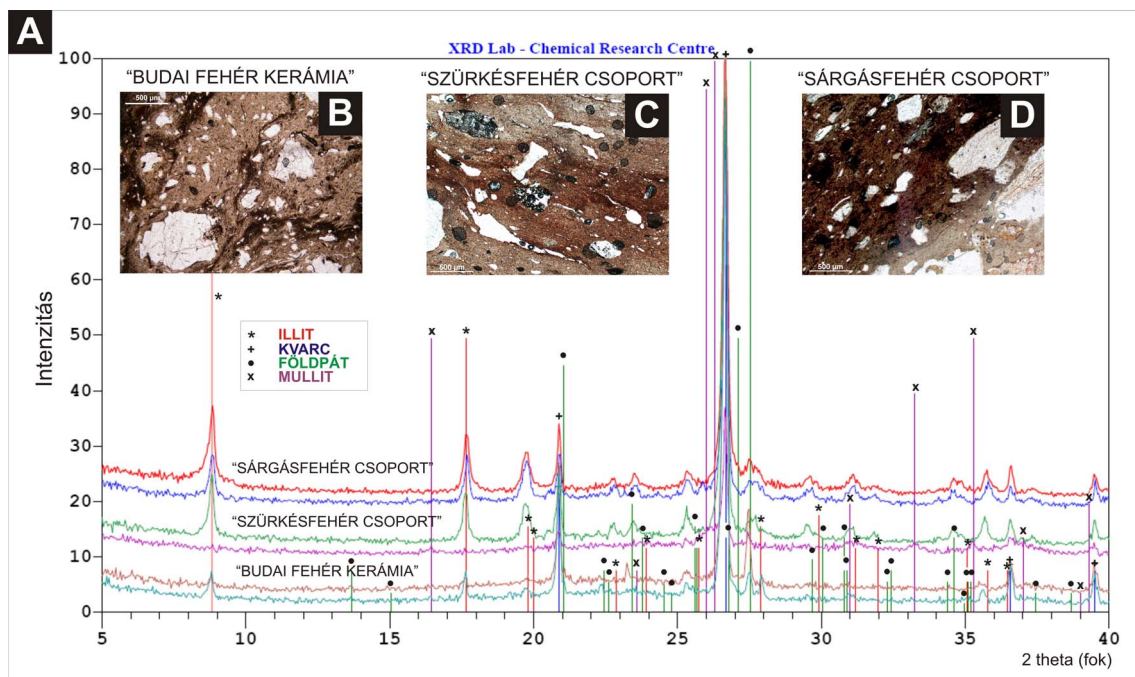
A jelen tanulmányban bemutatott eredményeink 12 régészeti lelőhely 27 fehér kerámiatörödékének vizsgálatán alapulnak, amelyeknek felsorolását és rövid leírását az 1. táblázat tartalmazza. A korlátozott mintaszám nem teszi lehetővé meszesemenő következtetések levonását, de irányt mutat jövőbeli kutatásunknak.

Eredmények

A mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok alapján a három makroszkóposan elkülönített fehér kerá-

miatípus a következőképpen jellemezhető. A budai fehér kerámia csoport nagyon tiszta, képlékeny, vas-oxid mentes, csillámos agyagos alapanyagból készült. A kerámiák hiátuszos szövete közép-durvaszemcsés homokkal történő szándékos soványítást bizonyít, amely soványítóanyag metamorf (alárendelten granitoid) kőzet eredetű. A nem plasztikus elegyrészek a kvarc, muszkovit, kálföldpát és kvarcit (4. kép B). Ebbe a csoportba sorolható a FUZ-3, SP-3 és KOM-3 minta is, azaz teljes az egyezés a makroszkópos és mikroszkópos határozás között.

A szürkésfehér csoport kerámiái szintén tiszta, képlékeny agyagos alapanyagból készültek, azonban ez a nyersanyag vas-oxid tartalmú. A hiátuszos szövet ebben az esetben is szándékos soványítást jelez, amely durvaszemcsés, metamorf (alárendelten granitoid) eredetű homokkal történt. A törmelékes elegyrészek elsősorban kvarc, muszkovit, kálföldpát és kvarcit szemcsékből állnak (4. kép C). Ehhez a csoporthoz tartozik a FUZ-2 és SP-2 jelű, régészeti szempontok alapján a szürkésfehér csoportba sorolt minta, azonban a makroszkóposan szintén szürkésfehér kerámiaként leírt KOM-2 minta összetétele eltérő. Emellett a KOM-1 jelű, makroszkóposan sárgásfehér kerámiaként jellemzett töredék mikroszkópos jellegei szintén az előbbieken jellemzett mikroszkópos csoporthoz hasonlít.

4. ábra. A polarizációs mikroszkópos és a röntgen pordiffrakciós vizsgálat eredményei

A sárgásfehér csoport mikroszkópos jellemzésekor egy harmadik fajta tiszta, képlékeny agyagos alapanyagot azonosítottunk, amelynek sajátos optikai tulajdonsága (pleokroizmus) és vas-oxid tartalma van. Ezt a képlékeny alkotót is szándékosan soványították (hiátuszos szövet) durvaszemcsés, metamorf (alárendelten granitoid) eredetű homokkal, amely elsősorban kvarc, muszkovit, káliföldpát ásvány- és fillit közettörmelékekből áll (4. kép D). Ezek a tulajdonságok jellemzőek a FUZ-1 és SP-1 jelű mintákra, ami jelzi a makroszkópos csoportosítással való egyezést. Emellett azonban a Komlóska-Pusztavár lelőhelyről régészeti sárgásfehér kerámiaként kiválasztott töredék (KOM-1) a mikroszkópos szürkésfehér csoporthoz sorolható.

A vizsgált minták ásványtani összetétele nem mutat szoros korrelációt a vizuális tipológiával. Az ásványos összetétel alapján három csoportba sorolhatjuk őket:

– Magas maradék agyagtartalom (illit), mellette kvarc, csillám és káliföldpát található. Amorf (üveges) hányadék viszonylag alacsonyabb (FUZ-1 és 2 és SP-1). Az összetétel alacsonyabb égetési hőmérsékletre utal.

– Az agyagtartalom (illit) alacsony vagy nulla, kvarctartalmuk magas, ezek mellett csillám és káliföldpát található, az amorf fázis tartalom magasabb (FUZ-3 és SP-3). Magasabb égetési hőmérsékletet jelez.

– Agyagásványt nem, viszont a megszokott kvarc, csillám és káliföldpát mellett mullitot is tartalmaz, amorf fázis tartama viszonylag magas (KOM-1). Az összetétel az előbbi típusnál is magasabb (tartósan 900°C feletti) égetési hőmérsékletre utal, illetve a kiindulási anyag alacsonyabb K tartalmát jelzi (kaolinos agyag).

A három, makroszkópos tulajdonságaik alapján elkülönített fehér kerámia csoportról a három referencia lelőhely anyagából választott minták vizsgálata alapján nyert kiinduló adataink elsősorban a mikroszkópos petrográfiai jellemzők, azon belül pedig a képlékeny agyagos alapanyag esetében mutatnak határozott különbségeket. A budai fehér kerámia csoportja vasmentes agyagból, a szürkésfehér csoport vastartalmú agyagból, míg a sárgásfehér csoport kerámiái egy, a kiegészítés után sajátos mikroszkópos optikai viselkedésű agyagból készültek. Ezeket eltekintve mindhárom fehér kerámia csoportra a kövér agyag közepdurvaszemcsés, metamorf (alárendelten granitoid) eredetű homokkal történő soványítása jellemző. Ilyen összetételű soványítóanyag a lelőhelyekhez

közeli nagyobb folyók vízgyűjtő területén gyakorinak mondhatók.

Továbbblépésként a megismert három, mikroszkópos csoport tulajdonságait igyekeztünk azonosítani a többi kiválasztott északkelet-magyarországi, illetve a Budához közelebb eső lelőhelyek fehér kerámialeletei között. A budai fehér kerámia csoport bizonyult a legelterjedtebbnek az általunk vizsgált lelőhelyek alapján. Felsőzsolcán, Üllő-2., Üllő-7., Vecsés-36., Gyál-9. és Maglód-1. lelőhelyeken is azonos (vagy közel azonos, kissé vasoxid foltos agyaggal jellemezhető) minőségben fordul elő (összesen 8 minta). Emellett 4 hasonló, de gyengébb minőségű (kevésbé tiszta, szemcsés agyag alapanyagú) kerámiatöredéket is azonosítottunk Felsőzsolcáról és Üllő-7. lelőhelyről.

A szürkésfehér csoport jóval alárendeltebb az előzőnél. Csak két hasonló töredéket találtunk a vizsgált mintaegyüttesben, egy hasonló agyagminőségűt Üllő-1. lelőhelyről, illetve egy kevésbé tiszta agyagból készült, ezért gyengébb minőségűt Hejőkütről.

A sárgásfehér csoporthoz csupán egyetlen, a referencia lelőhelyeken kívülről származó töredéket lehetett sorolni, amely Felsőzsolcáról került elő. Ezt a kerámiát a 15. századra keltezik (Simonyi 2003; Simonyi 2005). Egy hasonló, de gyengébb minőségű (kevésbé tiszta, foltos anizotrópiájú agyagból készült) sárgásfehér kerámiatöredéket szintén Felsőzsolcáról azonosítottunk.

A vizsgált minta-együttesben olyan fehér kerámiatöredékek is előfordultak, amelyek az általunk jellemzett három csoport egyikébe sem sorolhatók. Ezek a leletek Komlóska-Pusztavárról, Felsőzsolcáról, illetve Mezőkeresztesről kerültek elő (lásd az 1. táblázatban). A legfőbb bélyeg, amely alapján egyik – általunk felállított – fehér kerámia kategóriához sem tudtuk osztályozni ezeket a mintákat, az agyagos alapanyag nem megfelelő tisztasága és képlékenysége volt (azaz soványabb agyag felhasználásával készültek ezek az edények). Az a tény, hogy a makroszkóposan igen hasonló megjelenésű kerámiák esetében ilyen változatos nyersanyag használat mutatható ki, jelzi a 12-14. századi fehér kerámia nyersanyag ellátásának és várhatóan készítési körzeteinek összetettségét.

Összegzés

A fenti vizsgálatok segítségével sikerült a szakirodalomban általánosan budai fehérnek

nevezett kerámiafajtán belül több jellegzetes csoportot szétválasztani.

A 12-14. századi fehér kerámia eredményeink alapján elkülönített csoportjaira a következő jellemzés tehető. Közös tulajdonsága a három csoportnak a nagyon finomszemcsés, tiszta, képlékeny agyagos alapanyag használata, amelyet metamorf (alárendelten granitoid) kőzet eredetű homokkal soványítottak. Az agyag minősége azonban csoportonként eltérő: vasmentes a budai fehér kerámia, vastartalmú a szürkésfehér csoport, míg vastartalmú és sajátos optikai viselkedésű a sárgásfehér csoport esetében. Ez a három fehér kerámia csoport szinte hiba nélkül azonosítható a makroszkópos megjelenés alapján az északkelet-magyarországi régióban, legalább is az általunk vizsgált „referencia lelőhelyeken” (Komlóska-Pusztavár, Füzér vára, Sárospatak-plébánia-templom temetője). A dolgozat, illetve a kutatás további fázisában a klasszikus fehér vagy budai kerámia jelzőt, csak a fehér kerámiák tiszta, vasmentesnek meghatározott csoportjára tartjuk elfogadhatónak.

Buda vonzáskörzetében egyelőre szinte kizárólag a klasszikus fehér kerámiával találkozhattunk. Az M0-s autópálya különböző lelőhelyein vett fehér kerámia minták nyersanyaga egymással mutat szoros kapcsolatot (azaz vasszegény, tiszta, képlékeny agyag metamorf és granitoid kőzettörmelékekkel soványítva) és teljesen eltérő a velük egy lelőhelyről előkerülő többi, hasonló korú, vörös és barna kerámiatöredék anyagától, melyekben helyi eredetű nyersanyagforrást feltételezhetők. A 12. századi környezetből származó minták közül az Üllő 2. lelőhely fehér fazéktöredéke szintén ebbe a körbe illeszkedik, de az Üllő 1. lelőhelyről származó fazéktöredék, bár hasonlít a többi fehér kerámiához, mégis azoknál gyengébb minőségű, és utánzatként értékelhető, vagy – korai darabról lévén szó – az új anyagcsoport egyik első, még kiforratlan példányaként értékelhető.

Felsőzsolca-Várdomb, Hejőkürt-Cifrahát és Mezőkeresztes-Cifrahát lelőhelyen szintén több fehér kerámiát vizsgáltunk meg, és ezek közt elvált a tiszta, vastalan agyagból készített fehér budai csoport és a fehér kerámia helyi sárgás-rózsaszínre égő változata, melyet röviden bézs csoportnak neveztünk el. Alapanyaguk nagy tisztaságú agyag, melyben nagyobb homok méretű szemcsék találhatók. Feltehető, hogy a viszonylag tiszta, természetes agyag tulajdonságait a homokos üledék hozzáadásával

próbálták javítani. Az alapanyagban megfigyelhető különbségek a bányászott agyag tisztaságától függhetnek, így nem soroltuk azokat további alcsoportba.

Hejőkürtről, Mezőkeresztes-Lucernásról, valamint Felsőzsolcáról olyan, az Árpád-kor kései szakaszára általánosan jellemző anyagcsoportot mutattunk be, amely alapvető vonásaiban, technikai kivitelében eltér a kora Árpád-kori fazekas termékektől. Jellemzőjük, hogy viszonylag tiszta, több esetben igen tiszta, gondosan előkészített agyagból készítették, melyhez szemcsés homokot adtak soványító anyagként. Az edények alapanyagául szolgáló agyag az archeometriai vizsgálatok szerint helyben bányászott, a lelőhelyek földrajzi környezetétől nem idegen. A 12–13. században csigavonalas, vállukon bevagdostott, vagy hullámvonallal díszített, bordával tagolt, vállban kiszélesedő, öblös hasú fazekak mellett főként csigavonallal díszített cserépbográcsok készülnek ilyen anyagból. Alapanyaguk sokkal finomabb, formázásuk fejlettebb, gyorsabban forgó, nehezebb korongon történt, mint az a korszak fehér fazekainál feltételezhető.

A három lelőhely kerámiáinak összevetésekor felfigyeltünk rá, hogy – talán az ekkor megjelenő fehér kerámia divatteremtő hatására – a fazekasok tudatosan törekedtek az egyre világosabb szín elérésére, vannak világos, bézs színűre kiégett töredékek és szürkés-pizkosfehérre égők is. Utóbbiak törésfelületén jól látszik, hogy nem igazi fehér kerámia, de törekedett a fazekas a végeredményben azt utánozni. Feltételezzük, hogy a bézs kerámiából fejlődik ki, valószínűleg a 14. századra a sárgásfehér csoport, legalább is a komlóscai kerámiák anyagvizsgálati eredményeiből erre következtethetünk. A 13. században szintén a bézs a csoportból fejlődik ki, egy gondosan kivitelezett, engobbal bevont asztali kerámia csoport, melybe kezdetben főként palackok, később kancsók, korsók is megjelentek. A felületüket az engobe-on felül, valószínűleg a buda környékéről származó festett fehér kerámiák hatására, sávos vörös festéssel díszítették. A felsőzsolcai motte anyagából kiválasztott indás palack alapanyagának összetevői, és az 1. árokból előkerült 14. századi festett kancsó anyaga és szövete egyértelműen a 12-13. századi bézs csoportéhoz hasonlít, nem a vasmentes agyagból készült budai típusú fehér áruhoz. A fehér árurol a kutatás jelenlegi állása szerint biztosan annyit állapíthatunk meg, hogy Északkelet-Magyarországon a 13. században jelenik meg, közzétanilag teljesen idegen a lelőhelyek környe-

zetétől. Megjelenésük mögött „import” árut/ alapanyagot sejtünk.

A 14. századra keltezhető mezőnyárádi kancsók alapján (Wolf 1986: 157) a többi típustól markánsan eltérő, sárgásfehér csoport megjelenésével eddig aránylag későn számolhattunk. Ezt a kerámiafajta azonosíthatjuk a komlóskai sárgásfehér színű csoporttal. Az elsősorban füzéri, de a sárospataki példák alapján is ma már a csoport korai (13. század első fele) megjelenése valószínű. Az eddigi kutatások arra engednek következtetni, hogy ez a fajta kerámiatípus csak az északkeleti régióban volt használatos. A klasszikus, budai típusú kerámiával kronológiailag párhuzamosan tehát egy attól nyersanyagában eltérő edénycsoport is használatban volt, és nem csak a 13–14. században, de még a 15. század folyamán is. A fenti két csoport mellett a jelenlegi vizsgálatok azt sugallják, hogy egy harmadik, szürkésfehér csoport párhuzamos meglétével szintén számolhatunk.

Előzetes természettudományos vizsgálatainkhoz kapcsolódóan azonban nem volt lehetőségünk összehasonlító nyersanyag minták vételezésre. Emiatt csak a szakirodalomban említett lehetséges nyersanyagok összetételével vethetjük össze eredményeinket. Az egyetlen, ásványtani összetételt is említő adat (Kiss 2006) szerint a gömői térségből származó, kaolinites agyag lehetett a fehér kerámia nyersanyaga. Az általunk vizsgált minták műszeres vizsgálatokkal meghatározott ásványos összetétele azonban elsősorban illites agyag kiindulási anyagra utal (bár egyetlen, magas hőmérsékleten kiégetett, ezért mullitot tartalmazó minta esetében kaolinites kiinduló anyag feltételezhető). Ez alapján a gömői agyag nem vagy csak részben feleltethető meg a fehér kerámia nyersanyagával.

Továbblépés, a kutatás feladatai

A néprajzi irodalomból ismert, 18–19. századi fehér áru piacörzete és az Árpád-kori fehér kerámia elterjedési területe nagy felületen fedt egymást. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy a két kerámia csoport kapcsolatba hozható-e egymással, meg kell vizsgálni, hogy az újkorban jól adatolható kereskedelmi tevékenység időben meddig követhető visszafelé. A vonatkozó esetleges írott források összegyűjtése mellett egyik legfontosabb régészeti feladat a fehér edénytípusok formai vizsgálata és lehetőség szerint a formai változások időbeli nyomon követése. Ehhez elengedhetetlen

az eddig napvilágra került (publikált és publikálatlan) régészeti emlékek egységes szempontok szerinti rendszerezése. Sokat mondó ebben a tekintetben, hogy az Árpád-kori fehér kerámia elterjedését vizsgáló első és egyetlen magyarországi térkép több mint ötven éve született meg (Holl 1956: 192). A kerámia csoport szlovákiai elterjedése miatt szükséges az ottani lelőhelyek összegyűjtése, térképre vitele is, különös tekintettel az elmúlt negyed század régészeti kutatásaira.

A Magyarország északkeleti régiójában elkülönített fehér kerámia csoportok jellemzőit és elterjedési területét további nyersanyag vizsgálatokkal kell pontosabban meghatározni és nem utolsósorban anyagukat össze kell hasonlítani Budáról származó fehér kerámiák nyersanyagával. Szükséges lenne 14–16. századi leletanyagokon (például Muhi, Ónod fehér kerámiáján) is vizsgálni az anyagösszetétel és színek közötti összefüggéseket.

Az Árpád-kori fazekasműhelyek és körzeteik speciális jellege miatt (Takács 1993: 449) a kutatási irányokat egy-egy kisebb térség kerámiaanyagának minél teljesebb körű összegyűjtése és feldolgozása, valamint természettudományos vizsgálatok szélesebb körű bevonása felé kell kijelölni, hogy ily módon meghatározhatjuk az egy-egy területre, mikrorégióra jellemző kerámiaanyag tipológiai és kronológiai rendszerét. Ezeknek a feladatoknak végrehajtása azért is fontos, mivel a fehér kerámián belül különböző típusokba sorolható töredékek, edények nemcsak nyersanyagukban, hanem keltezésükben is mutathatnak eltéréseket. A 13–14. századi leletegyüttesek közreadásakor nemcsak a formai jegyek és díszítésmódok megkülönböztetésére kell törekedni, hanem pontosabb nyersanyag-leírásokat és meghatározásokat is kívánatos lenne közölni. A részletesebb leírások segíthetik a kutatást a sokszor egy egységként kezelt 13–14. századi kerámiaanyag precízebb szétválasztásában.

Felhasznált irodalom

- Bencze Z. 1998 Egy sziklagödör kerámiaanyaga a Hadtörténet Múzeum udvarán. (Keramikmaterial aus Einer Felsengrube. Die Im Hof Des Kriegshistorischen Museums.) *Budapest Régiségei*. 32, 165–170.
- Cabello, J., Feld I. 1980. Jelentés a füzéri vár 1977. évi kutatásáról. *Archeológiai Értesítő* 107, 214–224.

- Cabello, J., 1990. Régészeti feltárások Sztrahora várában. (Archäologische Untersuchungen in der Burg Sztrahora.) In: Horváth L., (Szerk.) *Várak a 13. században*. Gyöngyös 1990, 173–179.
- Dinnyés I., Kővári K., Kvassay J., Miklós Zs., Tettamanti S., Torma I. 1993. *Pest megye régészeti topográfija. A szobi és a váci járás. (13/2)*. Magyarország Régészeti Topográfija 9. Budapest.
- Feld I. 1984. Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 10, 213–264.
- Gál-Mlakár V. 2007. Komlóska-Pusztavár régészeti feltárásának eredményei. (Archaeological investigation at Komlóska-Pusztavár.) *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 46, 87–113.
- Gál-Mlakár V. 2009. A 13-14. századi fehér kerámia kutatástörténete Északkelet-Magyarországon. (The Historical Foundation in Research of the Ceramics in the 13th-14th Century in North-East-Hungary.) *MARISIA, Maros Megyei Múzeumok Közleményei* 29, 165-185.
- Gömöri J. 1970. Beszámoló a sárospataki róm. kat. templom mellett 1968-ban végzett ásatásról. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 9, 109–128.
- Holl I. 1956. Adatok a középkori magyar fazekaság munkamódszereihez. (Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Töpferer des Mittelalters.) *Budapest Régiségei* 17, 177–194.
- Holl I. 1963. Középkori cserépedények a budai várpalotából. (Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13–15 Jahrhundert).) *Budapest Régiségei* 20, 335–394.
- Höllrigl J. 1930. Árpád-kori keramikánk I. Fenékbélyeges edények. *Archeológiai Értesítő* 44, 142–169.
- Hosso, J. 1983. Prehľad vyvoja stredovekej keramiky na Slovensku. *Archeologica Historica* 1983/8, 215 – 231.
- Kárpáti Z. 2002. Árpád-kori majorság Budaújlak területén. (Árpadian Age Manor in the Area of Budaújlak.) *Budapest Régiségei* 35/2, 587–617.
- Kiss E. 2006. A gömöri fazekasok által használt nyersanyagokról. (About Raw Materials Used by Potters in County Gömör.) In: Holló Sz. A., Szulovszky J. (Szerk.) *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest-Veszprém, 155–166.
- Kresz M. 1960. Fazekas, korsós, tálás. Néhány szempont fazekas-központjaink kutatásához és összehasonlításához. *Ethnographia* 71, 297–379.
- Laszlovszky J., Pusztai T., Tomka G. 1997. Muhi–Templomdomb. Középkori falu, mezőváros és út a XI-XVII. századból. (Muhi–Templomdomb. Mediavel village, market town and road from the 11th–17th century.) In: Racky T., Kovács T., Anders A. (Szerk.) *Utak a Múltba*. Budapest, 144–150.
- Parádi N. 1963. Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI-XVII. század). (Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn (11-17. Jh.)) *Archeológiai Értesítő* 90, 205–251.
- Parádi N. 1982. Der Mittelalterliche Wohnturm von Kács. *Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34, 131–149.
- Pusztai T. 2007. A keleméri Mohosvár. Egy 13–14. században használt vár kutatásának lehetőségei. *Castrum* 1, 39–64.
- Rác M. 2006. A sámsónházi Fejérvő régészeti kutatása (2004–2005). In: Kovács Gy., Miklós Zs. (Szerk.) „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest, 137–146.
- Rác T. Á. 2010. Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalában. (Characteristics of the Structure of Árpadian-era Settlements. Investigations Along the Line Followed by the M0 Motorway and the Highway 4 Bypass.) In: Benkő E., Kovács Gy. (Szerk.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*. Budapest, 69–79.
- Simon Z. 1990. A mátraszőlősi „kisvár”. (Die Burg „Kisvár” in Mátraszőlős.) In: Horváth L. (Szerk.) *Várak a 13. században*. Gyöngyös 1990. 208–219.
- Simon Z. 2000. *A füzéri vár a 16-17. században*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei. 1. Miskolc.
- Simonyi E. 2003. Előzetes jelentés a felsőzsolcavárdombi ásatásról (1992–2001). (Report on the excavations at Felsőzsolca-Várdomb [1992–2001]). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42, 109–133.
- Simonyi E. 2005. Adatok a 10–13. századi kerámiakészítéshez Északkelet-Magyarországról. (Data on Pottery from the 10th–13th Century in

- North-East Hungary.) *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 44, 37–55.
- Simonyi E. sajtó alatt. *Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10–13. századi településeink kutatásában II.* Szeged.
- Takács M. 1993. Árpád-kori településrészlet Kajárpéc-Pokolfadombon. (Arpadenzeitlicher Siedlungsteil von Kajárpéc-Pokoldomb.) *Communicationes Archeologicae Hungariae* 1993, 201–228.
- Takács M. 2000. A győr-homokgödröki 10–11. századi temetőrészletek és középkori település. (Fragment of cemeteries from the 10–11th centuries and medieval settlement at Győr-Homokgödör.) In: Petercsák T., Váradi A. (Szerk.) *A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Heves megyei régészeti közlemények 2.* Eger, 253–309.
- Terei Gy. 2010. Az Árpád-kori Kána falu. (Kána, a Village from the Arpadian Era (Twelfth–Thirteenth Centuries).) In: Benkő E., Kovács Gy. (Szerk.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary.* Budapest, 81–111.
- Tomka G. 2004. *Északkelet-Magyarország kora újkori kerámiája.* Doktori Disszertáció. Kézirat, ELTE BTK, Budapest.
- Tóth A. 2004. Árpád-kori gödrök a Szent György tér délnyugati részén. (Arpadenzeitliche Gruben im Südwestlichen Teil Des St. Georg-Platzes.) *Budapest Régiségei* 38, 187–201.
- Veres Sz. E. 1999. Kerámialeletek a Szent Zsigmond templom szobortöredékei mellett. *Budapest Régiségei* 33, 67–81.
- K. Végh K. 1966. Boldogkő várának feltárása. The digging up of castle Boldogkő. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* V, 109–159.
- Wolf M. 1986. Középkori kerámia leletek Mezőnyárádról. *Communicationes Archeologicae Hungariae* 1986, 147–159.
- Wolf M. 1999. Árpád-kori település Hejőkeresztúr határában. In: S. Perémi A. (Szerk.) *A Népvándorláskor Fiatal Kutatói 8. Találkozásának Előadásai.* Veszprém, 166–179.
- Wolf M. 2003. Adatok 10. századi edényművéségünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. (Informationen zu unserer Töpferkunst des 10. Jahrhunderts die Lehre der Funde in Borsod.) *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42, 85–108.